

Ю.В. Кухарчук

**ПЕТРО ПЕТРОВИЧ
ЄФИМЕНКО**

*(до 120-річчя
від дня народження)*

Петро Петрович Єфименко — видатний археолог та історик первісного суспільства, почесний член багатьох вітчизняних і закордонних наукових товариств та інституцій — належить до тих учених, вагомість наукового доробку яких із плином років усвідомлюється все більше. Він не тільки лишив після себе потужну наукову школу, а й заклав основи цілих наукових напрямів в археології, які успішно розвивали його численні учні й послідовники.

Народився П.П. Єфименко 21(9) листопада 1884 р. у м. Харкові в родині відомих істориків та етнографів.

Батько, Петро Савович Єфименко, був членом Імператорського Російського географічного товариства, знаним збирачем народних звичаїв і традицій, автором численних праць етнографічного характеру, зокрема «Збірни-

ка малоросійських заклинань»¹. Цікавим фактом його біографії є те, що перебуваючи на засланні в Архангельській губернії (за участь у Харківсько-Київському народницькому товаристві), він розшукав на Соловках надмогилю плиту останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського, привернувши увагу громадськості до трагічної долі цієї величної постаті в історії України статтею «Калнишевський, останній кошовий Запорізької Січі»².

Ще помітніший слід в українській історичній науці лишила мати вченого, Олена Яківна Єфименко (Ставровська), яка була професором Харківського університету, дійсним членом багатьох наукових установ, товариств і комісій. Свого часу її порівнювали з Софією Ковалевською як першу серед жінок-науковців Російської імперії, котра удостоїлася звання доктора історії.

Уродженка Архангельщини (де й познайомилася вона зі своїм майбутнім чоловіком), Олена Яківна, переїхавши після одруження в Україну, усі свої подальші наукові інтереси пов'язала з її історією та культурою. Своєю учителькою вона називала В.Б. Антоновича, усіляко популяризуючи його метод дослідження історії; захоплювалася працями М.О. Максимовича, П.О. Куліша, М.І. Костомарова.

Про шанобливе ставлення О.Я. Єфименко до традицій українського народу, до його самобутньої мови та культури красномовно свідчать дві її статті, опубліковані 1881 р., у розпал гонінь української мови й літератури: «З приводу українофільства» та «Малоросійська мова в народній школі». Глузливо назвавши чорносотенний «Киевлянин» «прихвостнем «Московских Ведомостей»» (за його запобігливість перед російськими шовіністами), вона рішуче відстоює в них право викладання в українських школах національною мовою, наголошуючи на існуванні тісного зв'язку між мовою й національною особливістю світосприйняття та іменуючи «роз'язними наїзниками в публіцистиці» тих, хто називав українську мову «обласною говіркою»³.

Численні статті О.Я. Єфименко, присвячені історії, культурі та побуту українського

Експедиція в Костюнки учасників пленуму, присвяченого вивченню четвертинних відкладів, 1941 р. У першому ряду (сидять) другий зліва — П.П. Єфименко

народу, демонструють не лише глибоке знання предмету дослідження, а й неабиякий літературний хист їх автора. Частина з них пізніше було перевидано двома двотомними збірками «Південна Русь» та «Іа Україні». Проте найвагомішим дослідженням історичного характеру є праця «Історія українського народу»⁴, яку тричі (у 1922, 1990 і 1992 рр.) перевидавали. Цей твір Олени Яківи, до речі, був удостоєний у 1906 р. 1-ї премії в оголошеному часописом «Киевская старина» конкурсі на кращу узагальнювальну науково-популярну працю з історії.

Отже, майбутньому вченому було з кого брати приклад. Немає сумнівів, що й інтерес до археології виник у нього не без впливу батьків, які були дійсними членами Московського археологічного товариства і не раз брали участь у роботі археологічних з'їздів.

Перші самостійні розвідки П.П. Єфименко здійснив ще гімназистом, у 1902 р., коли в околицях Харкова, у зв'язку з проведенням тут XII Археологічного з'їзду та підготовкою до цієї події виставки, велися збори археологічних матеріалів. Наслідком тих пошукових робіт стало відкриття кількох донних місцезнаходжень з крем'яними виробами та керамікою⁵.

Вступивши до історико-філологічного факультету Харківського університету, юнак потрапляє під опіку академіка Д.І. Багалія (саме Д.І. Багалій свого часу порушив питання про присудження його матері звання доктора історії). У 1905 р. студент Єфименко був включений до підготовчого комітету з організації XIII Археологічного з'їзду, що проходив

у Катеринославі, а наступного року був удостоєний премії ім. О.О. Потебні за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії. Набуває він і практичного археологічного досвіду, беручи участь у розкопках Донецького городища та Салтівського могильника.

Попри раннє зацікавлення наукою, не стояв П.П. Єфименко і осторонь бурхливих політичних подій початку ХХ ст. Відомо, що в 1906 р. за участь у студентських заворушеннях він навіть відсидів три місяці у в'язниці, що й стало, мабуть, головною причиною переїзду того ж року родини Єфименків до Санкт-Петербурга.

Продовжив навчання П.П. Єфименко на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету за спеціальністю «Доісторична археологія» (на історико-філологічному факультеті археологічної спеціалізації тоді не було). Значний вплив на вибір проблематики справило зближення з відомим археологом, антропологом і етнографом Ф.К. Вовком (він же Хведір Вовк і Ф.К. Волков), який після революції 1905 р. повернувся з паризької еміграції і працював у Російському музеї, викладаючи курси антропології і доісторичної археології у Петербурзькому університеті. Цей учений з європейським рівнем знань зумів розгледіти в прибулому з України студентові перспективного науковця. Він залучає П.П. Єфименка до створення при кафедрі археології кабінету антропології й географії, сприяє влаштуванню позаштатним співробітником до етнографічного відділу Ро-

сіїського музею і проведенню ним за кошти музею етнографічних експедицій.

У той же період П.П. Єфименко вивчає й описує палеолітичні колекції з розкопок К.С. Мережковського в Криму, що зберігалися в геологічному музеї Петербурзького університету. Та найвагоміше значення для його подальшої археологічної кар'єри мали проведені ним у 1909 р., за дорученням Ф.К. Вовка, розкопки Мізинської стоянки. Блискучі результати досліджень у Мізині викликали великий інтерес і жваві дискусії на Міжнародному конгресі в Женеві (де з повідомленням про них виступив Ф.К. Вовк). Ці результати П.П. Єфименко висвітлює у статті «Кам'яні знаряддя палеолітичної стоянки в с. Мізин Чернігівської губ.»⁶, яка стала першою у вітчизняних виданнях висококваліфікованою публікацією колекції виробів кам'яної доби, де для опису крем'яних виробів було застосовано повноцінну наукову термінологію.

Університет П.П. Єфименко закінчує з відзнакою. Його залишають при кафедрі антропології та географії для підготовки до професури і нагороджують за видатні наукові досягнення навколосвітньою подорожжю (як зазначено в автобіографії, була то стипендія Кана — щось подібне до сучасних грантів). Дворічне (1913—1914) наукове відрядження відіграло величезну роль у розширенні кругозору молодого вченого. Вільне володіння французькою, німецькою та англійською мовами дало змогу знайомитися з найновішими досягненнями зарубіжної археології, вивчати археологічні та етнографічні колекції в музеях Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії, Греції, Єгипту, Сомалі, Індії, Китаю, Японії. Під час подорожі він побував у піренейських і гримальдійських гротах, оглянув пальові споруди в Швейцарії, відвідав розкопки печерних стоянок Франції...

Нагадаємо, що в цю унікальну і винятково плідну в науковому сенсі подорож П.П. Єфименко їхав, уже маючи чималій практичний досвід роботи з палеолітичними колекціями Східної Європи. Отож, йому було з чим порівнювати багатющі палеолітичні зібрання, з якими він знайомився в музеях Заходу. «Коло замкнулося» на півдні, у Палестині, де він уже сам організував пошуки палеолітичних стоянок, відкривши там низку нових пам'яток кам'яної доби⁷. Навряд чи хто інший із вітчизняних археологів мав на той час повніше уявлення про мозаїку форм знарядь з каменю і динаміку їх розвитку й удосконалення за кам'яної доби.

Повернення П.П. Єфименка на батьківщину було триумфальним. Його обирають дійсним членом Російського археологічного товариства, Російського антропологічного товариства, Російського географічного товариства, Товариства землекористування, Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії. Йому пропонують наукову роботу в Москві, в Історичному

музеї, і оскільки рівноцінної вакансії в Петербурзі для нього не знайшлося, він пристає на цю пропозицію. Утім О.О. Формозов головну причину цього раптового від'їзду з Петербурга вбачає в охолодженні стосунків з Ф.К. Вовком⁸.

Працюючи в Москві в Історичному музеї — спочатку на посаді наукового співробітника, потім завідувача відділу, — П.П. Єфименко займається переважно етнографічною роботою, оскільки в роки революційної розрухи і громадянської війни розбитися коштом на скільки-небудь значні археологічні дослідження було складно. Він створює етнографічний відділ «Селянський побут», бере активну участь у реорганізації інших московських музеїв, займається редакторською роботою в журналі «Советская археология». З 1919 р. П.П. Єфименко обіймає посаду асистента з палеонтології у Московській секції Державної Академії історії матеріальної культури, а згодом і очолює секцію.

Багато часу віддаючи музейній справі, етнографічним досліддам і редакторській роботі, П.П. Єфименко не полишає й занять археологією. Вагомими науковими здобутками московського періоду життя стали здійснений ученим культурний поділ мезолітичних пам'яток Східної Європи⁹ та класифікація, розроблена на основі типологічного аналізу матеріалів з могильників Рязанської губернії¹⁰.

Саме перспектива зайнятися безпосередніми археологічними дослідженнями в улюбленій палеолітичній проблематиці стала вирішальним фактором його повернення до Ленінграда. У 1922 р. співробітник Воронежського музею С.М. Замятін, який під час розвідок у районі Костьонки виявив поблизу сусіднього с. Борщево нові палеолітичні місцезнаходження, запросив до участі в їх розкопках більш досвідченого у цій проблематиці столичного колегу. Уже наступного року очолювана П.П. Єфименком експедиція провела розкопки в Костьонках I і Борщево II. На обох пам'ятках було встановлено наявність культурних шарів, насичених пізньопалеолітичними знахідками. Найбільш вражаючою серед них була жіноча статуетка з бивня мамонта, яка за своїм художнім рівнем не поступалася палеолітичним «венерам» Західної Європи. Відкриті тоді ж місцезнаходження Костьонки II і III остаточно переконали вченого, що Костьонко-Борщевський район є справжнім палеолітичним «клондайком», для вивчення якого знадобиться не одне десятиліття.

Та розгорнути масштабні археологічні дослідження на пам'ятці, працюючи в ранзі асистента, мабуть, не вдалося. Спороадично беручи участь у розкопках на Дону (у ці роки вони велися ще невеликими площами, у традиційній кесонній спосіб), П.П. Єфименко інтенсивно вивчав і систематизує всі накопичені палеолітичні матеріали, поставивши перед собою завдання розробити періодизацію палеоліту Східної Європи. У 1924—1925 рр. він їде до

Кисва й Полтави, де вивчав матеріали з розкопок М.Я. Рудинського, в 1926 р. проводить розвідки у Середньому Поволжі, у 1927 р. бере участь у розкопках палеолітичної стоянки Супонсво на Десні. Досліджує вчений пам'ятки кам'яного віку і в Донбасі, відкривши там мустьєрське місцезнаходження Деркул і таким чином довідавши, що не тільки Крим, а й значно північніші терени Східноєвропейської рівнини були заселені вже в середньому палеоліті¹¹.

З 1928 р. П.П. Єфименко активізує археологічні роботи у Костьонку-Борщівському районі. Навколо створеної ним лабораторії гуртуються дослідники кам'яної доби, фахівці суміжних дисциплін. З часом ця лабораторія виросла в сектор палеоліту й неоліту, який завдяки енергії й зусиллям Петра Петровича стає одним із провідних підрозділів ДАІМК. Кадри для неї П.П. Єфименко «кував» сам, викладаючи первісну археологію в Петербурзькому університеті. Чимало важила для виховання молоді зміни і діяльність започаткованого ним семінару з вивчення палеолітичних колекцій, на якому особливо увага зверталася на взаємозв'язок між морфологією і функціями кам'яних знарядь.

Науково-дослідною лабораторією, де науковці сектору й університетська молодь набували практичного археологічного досвіду, була група палеолітичних стоянок на Дону. Упродовж 1931–1936 рр., ведучи систематичні розкопки стоянки Костьонки I, П.П. Єфименко розробляє нову методику розкопок широкими площами, залишаючи на місці кремені й кістки. Застосування цієї методики дало змогу точніше відтворювати схему планування поселень та їх внутрішніх об'єктів.

На розкопках у Костьонках зростає ціла плеяда фахівців палеолітичної проблематики, так звана пітерська школа палеоліту. У житті ж самого Петра Петровича ці розкопки становлять цілу епоху. Передусім їхні матеріали були підґрунтям історико-соціологічних побудов дослідника — перших у світовій практиці, що спиралися на конкретні палеолітичні артефакти. Зокрема, знахідка «костьонківської венери» стала поштовхом до спроби дати пояснення натуралістичним та символічним зображенням жінки, виявленим у різних місцях на пам'ятках пізньопалеолітичного часу.

Свої міркування щодо змісту цих зображень учений виклав у статтях «Значення жінки в оріньяцьку епоху»¹² та «Жіночі статуєтки оріньяцько-солютрейської епохи»¹³. Основною його ідеєю була думка, що наявність у палеолітичних житлах жіночих статуєток є проявом культу жінки. Та не тільки це дає підставу вважати П.П. Єфименка зачинателем осмислення археологічних пам'яток кам'яної доби як історичних джерел. Саме йому належить революційний для свого часу висновок про існування в пізньому палеоліті довготривалих жителів, а відтак — про осілий характер життя їхніх мешканців. Не менш революційною була й похідна від цієї тези думка: родовий устрій склався не в неоліті — з виникненням землеробства і ско-

тарства (як прийнято було вважати), а ще в палеолітичний час. На переконання вченого, які ґрунтувалися передусім на власному висновку про існування культу жінки в палеоліті, устрої цей був матриархальним.

Особливо вагомим внеском в історичну науку стала монографія П.П. Єфименка «Дородове суспільство»¹⁴, де він обґрунтував свою періодизацію палеоліту (під дешо зміненою назвою — «Первісне суспільство» — і суттєво допрацьований, твір був перевиданий у 1938 та 1953 рр.).

Поява цього першого у вітчизняній науці великого узагальнювального дослідження про первісність збіглася з радикальними змінами в державній політиці щодо історії як навчальної дисципліни: у рік виходу книги П.П. Єфименка в університетах було відновлено історичні факультети, створено академічний Інститут історії. Фундаментальний, багато ілюстрований компендіум дістав високу оцінку Президії Академії наук СРСР, яка без захисту дисертації присудила його автору ступінь доктора історичних наук.

Під час війни П.П. Єфименко був у евакуації на Поволжі. Перебуваючи в Казані та Єлабuzі, він продовжував наукові дослідження, вивчаючи питання генези волго-океських фінно-угрів від первісності до пізнього середньовіччя. Цікаві висновки були зроблені також щодо загальної характеру культури епохи бронзи Північного Дінця, зокрема стосовно її контактів з одночасними пам'ятками Середнього Подніпров'я.

В автобіографії П.П. Єфименка, яка зберігається у відділі кадрів Інституту археології НАН України, є згадка про його роботу в Експедиції особливого призначення, яка в 1942 р. вела польові роботи «в дуже тяжких умовах»¹⁵. Ідеться про державне замовлення, яке отримав у 1942 р. Інститут історії матеріальної культури: терміново обстежити печери Уралу щодо можливості використання деяких з них з військовою метою — під спеціальним укриттям. Це завдання було доручено П.П. Єфименку й С.М. Бібікову, які одного разу ледь не загинули у снігових заметах у долині від населених пунктів. Мабуть, і цей факт, і власне участь у секретній спецоперації відіграли певну роль у тому, що 1945 р. П.П. Єфименка, у зв'язку з ювілеєм Академії наук СРСР, було нагороджено найвищою урядовою нагородою — орденом Леніна.

Звісно, науковцеві такого рангу належало обійняти й відповідну адміністративну посаду. Тож, коли весною 1945 р. П.П. Єфименко став старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, можливо, ні в кого не виникло сумнівів щодо справжньої місії іменитого лєнінградського колеги. І справді, вже через кілька місяців його, одночасно з обранням дійсним членом Академії наук УРСР, призначають директором інституту.

Слід зазначити, що й на відповідальній адміністративній посаді ушлякнений учений зро-

быв чимало. Керівництво П.П. Єфименка Інститутом археології АН УРСР припало на роки післявоєнної відбудови столиці України, що за часи окупації перетворилася у жахливу руїну. Найбільш масштабні реконструктивні роботи розгорнулися на території майже зовсім зруйнованої центральної частини Києва. Усі сили Інституту археології були кинуті на те, щоб максимально дослідити рештки давніх споруд, які раз-по-раз виявляли себе в котлованах новобудов. П.П. Єфименко згуртував значні сили науковців з давньоруської проблематики в комплексній експедиції «Великий Київ», яка вела цілорічні польові роботи на території міста, спочатку навіть очолюючи її. Чимало особистих зусиль доклав він і для розгортання археологічних досліджень в інших напрямках. До інституту були запрошені фахівці з інших міст, значно розширилась інститутська аспірантура, до якої в ті роки вступило багато перспективної молоді.

Помітно поживавилася за директорства П.П. Єфименка й видавнича діяльність провідної археологічної установи України. При ньому почали виходити серійні видання «Археологія», «КША АН УРСР», «Археологічні пам'ятки УРСР»; за його ініціативою було створено й першу колективну працю з давньої історії України «Нариси стародавньої історії УРСР».

Адміністративні обов'язки залишали мало часу для занять наукою, але саме в ці роки учений закінчив нове велике монографічне дослідження «Костьонки I», над яким він почав працювати ще у довоєнний період (щоправда, з ряду причин, на які вказує О.О. Формозов¹⁶, надруковане воно було лише в 1958 р.¹⁷). Високий науковий рівень цієї монографії вивів стоянку Костьонки I у число першорядних пізньопалеолітичних пам'яток Європи.

У 1952 р. П.П. Єфименку було зроблено складну операцію, після якої стан його здоров'я значно погіршився. Проте, можливо, не тільки це, а й розпочата тоді кампанія з розвінчання стадіальної теорії розвитку (прибічником якої він був) змусили його подати заяву про відмову від керівництва Інститутом археології АН УРСР. Утім Постанова Президії АН УРСР від 23 липня 1954 р. про звільнення його з посади директора мала досить делікатне формулювання і містила прохання «залишитись науковим консультантом Інституту археології, а також брати участь у редагуванні періодичних видань інституту»¹⁸. Це й робив учений, ще якийсь час редагуючи інститутські видання та ведучи консультативну роботу, а в 1955 р. навіть їздив представником від України на міжнародний конгрес у Будапешті¹⁹. Та все тривалішими ставали періоди його перебування в Ленінграді, а на початку 1960-х років він осів там остаточно.

Слід зазначити, що друге повернення до Ленінграда було далеко не таким мажорним, як перше. За десятиліття, що минуло, у Ленінградському відділенні Інституту історії матеріальної культури (як з 1937 р. почали іменувати ДАІМК) сталася зміна покоління, і вченого,

який розміняв восьмий десяток літ, попри всі його звання й регалії, у створений ним сектор на роботу не запросили. Можливо, не наважувалися запропонувати академіку посаду рядового наукового співробітника, а може співпраці з ним не бажав новий завідувач сектору О.П. Оксадников, який (за твердженням О.О. Формозова²⁰) був опозиційно налаштований до вченого.

Останніми роками П.П. Єфименко вів досить замкнутий образ життя. Утім зовсім від археології не відійшов: інколи приходив на засідання ЛОІА, працював над закінченням розпочатих раніше статей (деякі з них були опубліковані вже після його смерті). Манючі більш ніж поважний вік, він жваво відгукнувся на пропозицію В.І. Канівця влаштуватися на роботу в Дагестані, їздив, на запрошення Д.Н. Лева, на розкопки Самаркандської стоянки²¹.

Життєвий шлях ученого скінчився 18 квітня 1969 р., у дні роботи в Ленінграді Всесоюзної конференції, присвяченої 50-річчю Інституту археології АН СРСР. Учасники конференції провели його в останню путь.

Плідну діяльність П.П. Єфименка в археологічній науці продовжили його численні учні, серед яких слід згадати П.М. Третьякова, П.І. Борнєковського, О.Ф. Лагодовську, О.М. Рогачова, М.М. Герасимова, М.В. Восвольського, С.В. Семенова, С.М. Бібікова, А.М. Каландадзе, М.З. Панічкіну, Д.Н. Лева, В.М. Даниленка, І.Г. Шовкопляса, В.І. Довженка, О.І. Тереножкіна, В.О. Ільїнську, В.І. Канівця, С.С. Березанську, Д.Я. Телегіна. Помітно, що в цьому переліку чимало імен українських учених, і не буде перебільшенням наголосити, що саме П.П. Єфименко заклав основи активних наукових стосунків палеолітознавців «пітерської» та «київської» шкіл і тієї особливої приязні та доброзичливості, якою позначена ця багатолітня співпраця.

Петро Петрович Єфименко був археологом широкого дослідницького діапазону, але все ж превалюють у його науковому доробку дослідження з кам'яної доби. Саме з його постаттю цілком правомірно пов'язують початок систематичного вивчення палеоліту: саме він першим серед вітчизняних археологів розпочав досліджувати палеолітичні пам'ятки в історичній площині. Чимало зроблено ученим у мезолітознавстві, де він першим запропонував схему поділу мезоліту Східної Європи (на південноруську, західноруську та оеську групи пам'яток). Одним з перших він зрозумів і суть «неолітичної революції» та тих радикальних змін у матеріальній культурі, які обумовив перехід людства до відтворювального господарства.

Можна згадати й низку інших перспективних напрямів дослідження, витоків яких знаходимо в працях П.П. Єфименка. І якими б неодонозначними не були нині оцінки його наукових концепцій та ідей, вклад П.П. Єфименка у розробку найважливіших питань походження людства важко переоцінити, як і його головну наукову працю — «Первісне суспільство», що

кілька десятиліть слугувала своєрідною енциклопедією для всіх, хто розпочинав свою наукову діяльність у проблематиці первісності.

¹ *Ефименко П.С.* Сборник малороссийских заклинаний. — М., 1874.

² *Ефименко П.С.* Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русское слово. — 1875. — Т. XIV, кн. 9. — С. 405—420.

³ Цит. за: Перевидання статей О.Я. Єфименко двохтомником «Южная Русь» (СПб., 1905. — Т. 2. — С. 209, 222, 286, 294).

⁴ *Ефименко А.Я.* История украинского народа. — СПб., 1906.

⁵ *Ефименко П.П.* Собрание каменных орудий, керамики и пр. с донных стоянок Харьковской губ. у с. Кочеток, Б. Даниловка и др. // Каталог выставки XII Археол. съезда в Харькове. — Харьков, 1902. — С. 9—14.

⁶ *Ефименко П.П.* Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губернии // Ежегодник Русского археол. об-ва при Санкт-Петербургском ун-те. — СПб., 1913. — Т. IV. — С. 67—102.

⁷ *Ефименко П.П.* К вопросу о стадиях каменного века в Палестине // Ежегодник Русского археол. об-ва при Санкт-Петербургском ун-те. — 1915. — Т. V. — С. 63—88.

⁸ *Формозов А.А.* О Петре Петровиче Ефименко: Материалы к биографии // Очерки истории отечественной археологии. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 83—84.

⁹ *Ефименко П.П.* Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний

в русских стоянках раннеолитического возраста // Русский антроп. журн. — СПб., 1924. — Т. XIII, вып. 3—4. — С. 211—228.

¹⁰ *Ефименко П.П.* Рязанские могильники: опыт культурно-стратиграфического анализа могильников массового типа // Материалы по этнографии. — СПб., 1926. — Вып. 1—2. — С. 59—84.

¹¹ *Ефименко П.П.* Находки остатков мустерского времени на р. Деркуле // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 118. — С. 13—25.

¹² *Ефименко П.П.* Значение женщины в ориньякскую эпоху // ИГАИМК. — 1931. — II, вып. 3—4. — С. 1—73.

¹³ *Ефименко П.П.* Женские статуетки ориньяко-солютрейской эпохи // ИГАИМК. — 1931. — Вып. 7. — С. 4—5.

¹⁴ *Ефименко П.П.* Дороговое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 79. — 532 с.

¹⁵ *Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України.*

¹⁶ *Формозов А.А.* Зазн. праця. — С. 111.

¹⁷ *Ефименко П.П.* Костенки I. — М.; Л., 1958. — 484 с.

¹⁸ *Архів відділу кадрів Інституту археології НАН України.*

¹⁹ *Ефименко П.П.* На археологічній конференції в Будапешті (1955, 3—6 вер.) // Вісн. АН УРСР. — 1956. — № 5.

²⁰ *Формозов А.А.* Зазн. праця.

²¹ *Формозов А.А.* Там само. — С. 119.

Одержано 05.02.2003

В.М. Зінько

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВІКТОРА ФРАНЦЕВИЧА ГАЙДУКЕВИЧА

Серед плеяди видатних археологів і дослідників античних старожитностей Північного Причорномор'я ХХ ст. одним з найбільш значущих є Віктор Францевич Гайдукевич. Обравши ще зі студентських років основною темою дослідження історії античного Боспору Кімерійського, він присвятив цьому понад 40 років свого життя.

Віктор Францевич Гайдукевич народився в родині лікаря 12 листопада 1904 р. у Петербурзі. У 1923 р. після закінчення Петроградської радянської трудової школи він вступає до археологічного відділення факультету мовознавства й історії матеріальної культури Пет-

роградського університету. У 1926 р. у Херсонесі під керівництвом К.Е. Гриневича, який у 1918—1921 рр. був директором Керченського музею старожитностей, відбулася перша археологічна практика В.Ф. Гайдукевича. Імовірно, саме К.Е. Гриневич і знайомство з античними пам'ятками Керчі під час конференції, присвяченої 100-річчю Керченського музею, вплинули на те, що після закінчення університету в 1928 р. В.Ф. Гайдукевич стає науковим співробітником Керченського музею. Тут він під керівництвом Ю.Ю. Марті бере участь у розкопках міст і некрополів Боспору.

У 1930 р. Віктор Францевич вступає до аспірантури Ленінградського історико-лінгвістичного інституту. Після закінчення